

TURYSTYKA A PRZYRODA POLSKI I JEJ OCHRONA
(Cz. I. Wprowadzenie do odpowiedzi na pytanie:
jaka turystyka na obszarach objętych prawem ochrony przyrody?)

Cele i formy ochrony przyrody przyjęte w ustawodawstwie polskim

Przyroda Polski na tle innych krajów Państwa Holarctydy (*Holarctis* – Państwo Wokółbiegunowe Północne) charakteryzuje się **bogatą różnorodnością biologiczną**. Wynika to z geograficznego położenia naszego kraju i jego uwarunkowań historyczno – gospodarczych.

Przypomnijmy: **uwarunkowania związane z położeniem** - to charakterystyczna dla Środkowej Europy różnorodność geologiczna z bogactwem form geomorfologicznych (jako wynik ostatnich zlodowaceń) i znaczne zróżnicowanie pogody (w efekcie ścierania się wpływów klimatu atlantyckiego i kontynentalnego); natomiast - złożone losy kształtowania się naszej państwowości, jako **uwarunkowania historyczne**, wpłynęły na strukturę polskiego rolnictwa, słabszy rozwój przemysłu, a w efekcie na zachowanie licznych zbliżonych do naturalnych ekosystemów i większych kompleksów leśnych. Niższy stopień urbanizacji, niewysoka gęstość zaludnienia i w związku z tym rozproszona sieć osiedleńcza, szczególnie na wschodzie kraju, dodatkowo przyczynia się do istnienia na obszarze Polski heterogenicznego krajobrazu, mozaiki siedlisk i ekosystemów, w których znajdują warunki do egzystencji liczbowo bogate i jakościowo złożone biocenozy.

W raporcie przygotowanym w latach dziewięćdziesiątych, na zlecenie Programu Środowiskowego Narodów Zjednoczonych, napisano: „*Różnorodność biologiczna Polski mierzona na poziomie różnorodności gatunkowej należy do najwyższych w Środkowej Europie, na poziomie różnorodności ekosystemów charakteryzuje się szczególnym bogactwem dobrze zachowanych biocenoz leśnych i bagiennych, właściwych dla niżu środkowoeuropejskiego*” [Polskie Studium Różnorodności Biologicznej, pod red. R. Andrzejewskiego i A. Weigle]. Obok różnorodności gatunków i ekosystemów, jako szczególne walory naszej przyrody podkreśla się naturalność jej struktur i swoistość cech krajobrazu. Pewne znaczenia dla tej naturalności mają też długoletnie tradycje w dziedzinie działań polskich przyrodników na rzecz ochrony przyrody, również na poziomie międzynarodowym.

Odwołując się tylko do historii najnowszej warto przypomnieć, że pierwsze rezerwy i parki narodowe powstawały na ziemiach polskich nie wiele lat później, w porównaniu do, pionierskich w tym względzie, państw: pierwszy rezerwat (Pamiętnik Pieniacka) utworzono w 1886 roku, a ochrony w formie parku narodowego Puszczy Białowieskiej, Tatr i lasów koło Poznania – zaczęto domagać się już w latach dwudziestych ubiegłego wieku. Nie pozostawaliśmy w tyle państw europejskich także w zakresie ustawodawstwa ochrony przyrody: Dekret w sprawie ochrony tatrzańskich kozic i świstaków ukazał się w 1868 roku, Państwową Radę Ochrony Przyrody, jako rządowy organ, powołano w 1926 roku, Ustawa o ochronie przyrody ukazała się 1936 roku, a następna uchwalona w nowej powojennej rzeczywistości w 1949 roku, była jedną z najlepszych w Europie (przetrwiała aż do 1991 roku). Walory przyrody polskiej i wiedza polskich naukowców doceniane były przez międzynarodowe gremia; członkiem Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody zostaliśmy w 1928 roku, co zapoczątkowało naszą działalność na tym polu, trwającą już wiele lat. Wzrost aktywności międzynarodowej nastąpił w latach siedemdziesiątych kiedy kraje dawnego bloku wschodniego włączone zostały do Międzynarodowego Programu Biologicznego (Man and Biosphere), a także, z inicjatywy UNESCO, zostaliśmy zobowiązani do działań na rzecz koncepcji ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego. W ramach tej koncepcji utworzono w 24. krajach Europy 155 Rezerwatów Biosfery, z czego 7 już w pierwszych latach w Polsce.

Po 1980 roku, zmianom politycznym i gospodarczym towarzyszyły także przemiany form, sposobów, priorytetów w sprawach ochrony przyrody i środowiska. Przyczynił się do tego fakt, że razem z innymi krajami Środkowej i Wschodniej Europy, poprzednio izolowanymi, staliśmy się w większym stopniu ośrodkami zainteresowań społeczności międzynarodowych, głównie jednak ze względu na, ukrywane wcześniej, problemy bardzo silnych zanieczyszczeń abiotycznych czynników środowiska (wody, powietrza, gleby). Szybko jednak doceniono także walory przyrodnicze wszystkich krajów Środkowej i Wschodniej Europy – państw, co prawda gospodarczo (głównie przemysłowo) słabiej rozwiniętych, ale (dzięki temu) przyrodniczo bardziej atrakcyjnych. W ten sposób dawne i wieloletnie ekonomiczne opóźnienia tych krajów „zaowocowały” ich przyrodniczym bogactwem. Przykładowo, ostatnie w Europie leśne kompleksy, nawiązujące do pierwotnych lasów liściastych środkowoeuropejskiego niżu, zachowały się w polskiej i białoruskiej części Puszczy Białowieskiej. Z tego też względu Puszcza Białowieska znalazła się, obok – Wenecji i Wersalu, na liście światowego dziedzictwa UNESCO! Podobnie, jedno z ostatnich w Europie ostoi biocenoz bagiennych zachowały się w Polsce w rozlewiskach Biebrzy, wzbudzając niekiedy większe zainteresowanie turystów zagranicznych niż polskich.

Opracowana w latach siedemdziesiątych, przez międzynarodowe gremia naukowców i społeczników, Światowa Strategia Ochrony Przyrody wskazuje jako główne cele:

- ochronę **różnorodności przyrodniczej** - na poziomie gatunków, ich puli genowej i ekosystemów (krajobrazów),
- ochronę **procesów ekologicznych**,
- zachowanie **trwałości użytkowania ekosystemów** lądowych i morskich.

Wokół tak sformułowanych celów priorytetowych, kształtowane są strategie ochrony przyrody w poszczególnych państwach. Również w Polsce współczesne cele ochrony

precyzyjnie sformułowane zostały w Ustawie o ochronie przyrody z 1991 roku i powtórzone (z niewielkimi zmianami) w nowej Ustawie z 16 kwietnia 2004 roku.

Art. 2. 1 Ochrona przyrody, w rozumieniu ustawy, polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody.

Art. 2 p.2 Ustawy głosi:

Celem ochrony przyrody jest:

- 1) utrzymanie procesów ekologicznych i stabilności ekosystemów;*
- 2) zachowanie różnorodności biologicznej;*
- 3) zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego;*
- 4) zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin, zwierząt i grzybów, wraz z ich siedliskami, przez ich utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony;*
- 5) ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień;*
- 6) utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych, a także pozostałych zasobów, tworów i składników przyrody;*
- 7) kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję w dziedzinie ochrony przyrody.*

Art.6 p.1

Formami ochrony przyrody są:

- 1) parki narodowe;*
- 2) rezerваты przyrody;*
- 3) parki krajobrazowe;*
- 4) obszary chronionego krajobrazu;*
- 5) obszary Natura 2000;*
- 6) pomniki przyrody;*
- 7) stanowiska dokumentacyjne;*
- 8) użytki ekologiczne;*
- 9) zespoły przyrodniczo-krajobrazowe;*
- 10) ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.*

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody

Przyjąć więc można, że cele ochrony przyrody w Polsce sformułowane zostały zgodnie z współczesnymi światowymi trendami.

Poszukiwanie możliwie najskuteczniejszych sposobów zachowania różnorodności przyrodniczej i utrzymania trwałego istnienia gatunków i ich siedlisk, stało u podstaw najpierw koncepcji, a potem tworzenia systemu lub sieci obszarów, czyli układów przestrzennych wzajemnie uzupełniających się form ochrony przyrody, łączonych (jeżeli warunki terenowe na to pozwalają) „korytarzami ekologicznymi”. Łączenie takie jest konieczne ponieważ tylko w obrębie dużych i bardzo dużych powierzchni skuteczniej mogą być realizowane procesy samoregulacji, wzmocnione współzależnym funkcjonowaniem

(zasilaniem) różnych ekosystemów. Małe powierzchnie, nawet gdy charakteryzują się względną jednorodnością i wewnętrzną integracją komponentów, są poddawane silniejszym wpływom sąsiadujących systemów. Objęte nawet wysokim reżimem ochrony powierzchniowo małe ekosystemy, rozproszone i oddzielone 'barierami' mają charakter „wysp ekologicznych” szczególnie narażonych na niekorzystne wpływy otoczenia. Przestrzenne powiązania ekosystemów o strukturach naturalnych, umożliwia „ciągłość dostaw” warunkująca, np. obieg pierwiastków i wody oraz możliwość migracji gatunków (co ułatwia szerszą wymianę puli genowej). [Warto przypomnieć, że jako pierwszy w Polsce na problem ten zwracał uwagę, już w latach pięćdziesiątych XX wieku, profesor Uniwersytetu Poznańskiego Zygmunt Czubiński proponując kształtowanie systemu rezerwatów.] Na przełomie lat siedemdziesiąt i osiemdziesiątych opracowane zostały dla Polski teoretyczne założenia i perspektywiczne projekty *Wielkoprzestrzennego Systemu Obszarów Chronionych* (WSOCh), zwanego także *Ekologicznym Systemem Obszarów Chronionych* (ESOCh) (Gacka-Grzesikiewicz, Różycka 1977).

Zakładano, że istniejące i potencjalne obszary, cenne ze względu na wartości przyrodnicze winny tworzyć przestrzenną całość układów łączonych, np. ciągiem dolin, rynien jeziornych lub pasami zieleni śródpolnej. Działania takie były zgodne także zaleceniami międzynarodowych gremiów i organizacji zajmujących się (w ramach aktywności Rady Europy) ochroną przyrody, zmierzających do wspólnego kształtowania w całej Europie sieci obszarów - reprezentatywnych dla krajobrazów i przyrody poszczególnych krajów, nazwanej - ECONET. Podobne, jeżeli nie takie same, założenia charakteryzują obecne zalecenia odpowiednich organów Unii Europejskiej wyznaczania w poszczególnych krajach członkowskich, systemu obszarów NATURA 2000 (aktualnie w realizacji).

Sieć obszarów o specjalnych wartościach przyrodniczych określana pojęciem NATURA 2000 tworzona jest w państwach Unii Europejskiej na podstawie uchwalonej w 1979 roku Dyrektywy Ptasiej i w 1992 roku Dyrektywy Siedliskowej. Celem tych działań jest ochrona – w oparciu o ujednoczone zasady - reprezentatywnych dla przyrody Europy ekosystemów (siedlisk) i dążenie do zachowania w możliwie nie zmienionym stanie populacji zwierząt, głównie migrujących, dla których procesy cywilizacyjne są szczególnie uciążliwe.

Obszary zaliczone do sieci NATURA 2000 nie pokrywają w całości krajowej sieci obszarów chronionych; nie obejmują, np. wszystkich rezerwatów i wszystkich parków krajobrazowych i wielu innych obszarów objętych dotychczas ochroną polskim prawem, a z drugiej strony wskazują do ochrony tereny nowe, w tym obszary wiejskie.

Zdecydowana większość obszarów chronionych, z uwagi na piękno krajobrazów i wyjątkowe osobliwości przyrodnicze, stanowi przedmiot zainteresowania turystów; są więc

licznie odwiedzane, co przy niewłaściwej organizacji ruchu turystów powoduje zniszczenia tych cennych walorów. Ważnym więc staje się pytanie – jak organizować ruch turystyczny na obszarach z dominacją walorów cennych przyrodniczo, które wymagają ochrony ?

Przyjęte w ustawodawstwie polskim zróżnicowanie reżimów ochrony tych obszarów wymaga również zróżnicowanych zasad gospodarowania i wykorzystywania do celów innych niż ochronne, w tym szczególnie - użytkowania turystycznego czy rekreacyjnego. Priorytet ochrony powinien jednak zostać we wszystkich działaniach zachowany!

W odniesieniu do turystyki bardzo zdecydowanie sformułował to Z. Mirek (2003):
...Ochrona przyrody, która warunkuje w podwójnym sensie właściwy kształt turystyki, stoi w hierarchii ważności wyżej. Oznacza to, że ilekroć dochodzi do konfliktu między realizacją celów turystyki i ochrony przyrody, ustąpić musi interes turystyki, bowiem zaspokojenie celów turystyki kosztem wartości przyrodniczych, szczególnie w obszarach chronionych, obracałoby się przeciwko człowiekowi...

Przyjeżdżający na obszary objęte ochroną przyrody ludzie, najczęściej mieszkańcy zatłoczonych miast, spragnieni są kontaktu z przyrodą, poszukują też wrażeń estetycznych, a przede wszystkim efektywnego wypoczynku. Tylko część z nich chce także przyrodę lepiej poznać, więcej o niej się nauczyć, lepiej zrozumieć zjawiska i procesy ją charakteryzujące.

Ujawniony , w drugiej połowie ubiegłego wieku, negatywny wpływ masowej turystyki na obszarach o szczególnie dużej koncentracji turystów zainicjował poszukiwanie sposobów, form, zasad uprawiania turystyki, która nie zagrażałaby walorom stanowiącym podstawę jej rozwoju. Stało się to ważnym zadaniem teoretyków i praktyków wielu dziedzin zajmujących się turystyką.

W pracach podejmujących ten temat pojawiły się nowe pojęcia wskazujące na 'przyjazny' wobec przyrody charakter turystyki; niektóre z nich wymagają, szczególnie dla celów dydaktycznych, jasnego zdefiniowania.

Turystyka przyjazna środowisku, czyli jaka?

W latach osiemdziesiątych Krippendorf (1984) przedstawiając niektóre sposoby podróżowania, połączonego ze zwiedzaniem, wskazując też na określone postawy turystów wobec środowiska, zróżnicował turystykę na łagodną i twardą (*soft tourism, hard tourism*). Niezręczność polskiego brzmienia dosłownego tłumaczenia zaproponowanych przymiotników spowodowała poszukiwania innych określeń oddających styl aktywnego, przyjaznego środowisku, w tym głównie przyrodzie, stylu podróży, z przestrzeganiem elementarnych zasad kultury i poszanowania dla mieszkańców zwiedzanych okolic.

Rozpowszechnienie idei trwałego i zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*) po Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku, stało u podstaw rozpowszechnienia się pojęcia **trwałej i zrównoważonej turystyki** (jako tłumaczenia ang. *sustainable tourism*). Należy podkreślić, że polskie określenia są bardzo słuszne: **trwała turystyka** - bo jej główne atrakcje, czyli zasoby środowiska powinny istnieć trwale i być dostępne w niezmiennym stanie dla wielu następnych pokoleń; pojęcie **zrównoważona turystyka** odzwierciedla potrzebę zrównoważenia natężenia ruchu turystycznego (liczby turystów) z wydolnością środowiska, a z drugiej strony - harmonijne (równoważne) współistnienie trzech podmiotów: przyrody, turystów i lokalnej społeczności. Bardzo trafnie oddaje to definicja podana w książce D. Zaręby (2000):

Zrównoważona turystyka to każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń w nie zmienionym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów.

Prawie równocześnie z turystyką zrównoważoną powstało pojęcie **turystyka alternatywna** jako konieczność wprowadzania alternatywnych - wobec nieprawidłowości turystyki masowej - sposobów uprawiania turystyki nie zagrażającej środowisku, szczególnie jego walorom przyrodniczym.

Jako kolejne, w pracach głównie polskich autorów, pojawiło się także, rzadko jednak używane, pojęcie **turystyka proekologiczna** (Kamieniecka 1995)

W piśmiennictwie zagranicznym powszechnie, a rzadziej w piśmiennictwie polskim, zaczęto równolegle używać słowa - **ekoturystyka**.

Oto niektóre jej definicje:

Ekoturystyka

... podróż do natury, która przyczynia się do jej ochrony;

... świadoma podróż do naturalnych miejsc przyrodniczych, która z jednej strony pomaga chronić środowisko naturalne, a z drugiej podtrzymuje dobrobyt lokalnych mieszkańców;

(według Amerykańskiego Stowarzyszenia Ekoturystycznego)

... podróżowanie w celu studiowania, podziwiania i czerpania zadowolenia z piękna krajobrazów i obserwacji dzikich zwierząt i roślin, jak również podziwiania miejscowych obyczajów i kultury;

(Richard Denman, Jan Cerovsky)

... koncepcja turystyki związanej ze środowiskiem przyrodniczym, organizowana i zarządzana w sposób zrównoważony, zawierająca elementy edukacji ekologicznej i wnosząca wkład finansowy w ochronę przyrody. [Wszystkie definicje i ich tłumaczenia za i według D. Zaręba 2000]

Należy zwrócić uwagę, że autorzy definicji ekoturystyki wyraźnie akcentują w nich dwa kryteria: miejsca jej uprawiania (*naturalne, a więc nie zmienione miejsca, środowiska dzikiej przyrody, podróż do natury*) i celów przyjazdu i pobytu (*studiowanie i podziwianie przyrody, piękna krajobrazu, edukacja ekologiczna, a także finansowa pomoc miejscowym społecznościom*).

Dodatkową cechą wyróżniającą ekoturystykę jest fakt, że podróżujący - zwykle indywidualnie, z rodziną lub małą grupą koleżeńską - ekoturystyści świadomie rezygnują z komfortu hoteli, restauracji, chętniej korzystają z taniej lokalnej bazy noclegowej i żywieniowej, realizując w ten sposób zalecenia finansowego wspierania miejscowych potrzeb społeczności lokalnych.

Ekoturystyka jest więc tą formą, która najlepiej odpowiada wymogom właściwej organizacji ruchu turystycznego na obszarach z dominacją walorów przyrody, szczególnie na obszarach objętych ochroną prawną. Potwierdzają to opinie międzynarodowych specjalistów powołanych przez IUCN (Światową Unię Przyrody) wyrażone w trzech opracowaniach (*Loving them to death? Sustainable tourism in Europe's Nature and National Parks, Parks for Life, Ecotourism Natural Promotion*), które powstały jako sprawozdania z wizytacji międzynarodowej grupy specjalistów, przeprowadzonych w europejskich parkach narodowych a dotyczyły szczegółowych analiz i rozwiązań turystycznego zagospodarowania i użytkowania.

O rozwijającej się popularności ekoturystyki w świecie świadczyć może także, mało znany w Polsce fakt, że Środowiskowy Program ONZ (UNEP) oraz Światowa Organizacja Turystyki (WTO) ogłosiły 2002 rok Rokiem Ekoturystyki. W maju tego roku odbyła się w Kanadzie, poprzedzona dwuletnim okresem przygotowań, konferencja nazwana Światowym Szczytem Ekoturystycznym (World Ecotourism Summit), w której udział wzięło ponad 1000 osób, reprezentujących 132 kraje. Przyjęto tam deklarację Quebec Declaration of Ecotourism, ogłoszoną na zakończenie jako efekt i syntezę prowadzonych dyskusji. Zawarto w niej zasady wyróżniające ekoturystykę z szerszego konceptu turystyki oraz wskazania istotne dla jej rozwoju. Podkreślono możliwości jakie stwarza wzrastające zainteresowanie turystów obszarami z walorami przyrodniczymi dla ekonomicznego rozwoju mieszkańców tych terenów. Jako nadrzędną zasadę wszystkich działań uznano priorytet ochrony naturalnego i kulturowego dziedzictwa narodów, a poprzez włączenie lokalnych społeczności do planowania i aktywnej pracy, dążenie do stworzenia lepszych warunków ich życia. Obszerny tekst Deklaracji zawiera, oprócz zasad, także konkretne zalecenia dla samorządów, właścicieli ziemi, pozarządowych organizacji i instytutów naukowych, mające na celu zachowanie równowagi rozwoju ekonomicznego, społecznych korzyści i trwałości zasobów przyrody. Niestety, materiały te nie zostały szeroko upowszechnione w Polsce.

Summary

Tourism and the nature of Poland and its conservation

The areas being protected by law (regulation from 16.04.2004) due to the beauty of landscape and the unique features of nature are the main matters of tourists' interest. On these areas with the great number of tourists we can observe the phenomena of degradation of nature. In the article we discuss the forms of tourism, which wouldn't be a threat to stability and functioning of protected ecosystems. As a form of the most environmentally friendly we consider ecotourism which – according to definition of D. Zaręba (2000) – is a concept of tourism associated with nature organized and managed in a sustainable way with elements of ecological education and financially supplying conservation of nature.

Bibliografia:

Gacka – Grzesikiewicz E., Różycka W. (1977): *Obszary chronione a przestrzenna struktura aglomeracji*. Instytut Kształtowania Środowiska. Warszawa

Kamieniecka J. (1995): *(Eko)turystyka zielonym rynkiem pracy*. Instytut na Rzecz Ekorozwoju, z. Warszawa

Krippendorf J.(1984): *Die Ferienmenschen. Fur ein neues Verstandis von Freizeit und Reisen*. Orell Fussli Verl. Zurich

Loving them to death? Sustainable Tourism in Europe's Nature and National Parks.. Diana Shipp (editor), Federation of Nature and National Parks of Europe 1993.

Mirek Z. (2003): *Turystyka w obszarach chronionych*. [w:] „Jaka turystyka w rezerwatach przyrody?”, Materiały V Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów

Różnorodność przyrodnicza Polski. Drugi polski raport – 10 lat po Rio.. Andrzejewski R., Weigle A. (red.) (2003): Wyd. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska. Warszawa

Zaręba D.(2000): *Ekoturystyka Wyzwania i nadzieje*. Wyd. Naukowe PWN. Warszawa